

بازمهندسی دیپلماسی حج با رویکرد آینده‌پژوهی

حسن بشارتی‌راد^۱

چکیده

الگوی تشریعی فریضه حج به گونه‌ای است که منظومه‌ای از برکات فردی و جمعی و نیز منافع مادی و معنوی را برای آحاد امت اسلامی و کلان جامعه اسلامی فراهم ساخته است. اجتماع میلیونی، بازه زمانی مشخص، دامنه جغرافیایی معین، همگرایی حول محور باورهای مشترک و... حج را از ظرفیتی بی‌بدیل با کارکردهای گسترده و متنوع برخوردار ساخته است. ولی پرسش اساسی این است که چه میزان از ظرفیت یادشده تحقق یافته و جهان اسلام در راستای دستیابی به اهداف و کارکردهای حج با چه چالش‌هایی روبه‌رو بوده و بایسته‌های آن کدام است؟

نوشته حاضر سعی دارد در پاسخ به پرسش‌های یادشده، با تکیه بر نمایه‌هایی از فلسفه تشریع حج و با استفاده از روش تحلیل مضمون، دیپلماسی حج را به عنوان دال مرکزی در مقابله با چالش‌ها و تحقق بخشیدن اهداف معرفی کند و در همین راستا، ترسیم چشم‌انداز روشن از طریق بازمهندسی دیپلماسی حج با رویکرد آینده‌پژوهی را به عنوان راهبرد اساسی و نقطه کانونی دانسته و انعطاف‌پذیری لازم نسبت به عبرت‌آموزی از تجربه‌های چهار دهه گذشته را شرط لازم آن می‌داند. در این میان، ضمن تبیین برخی بایسته‌های بازمهندسی دیپلماسی حج از قبیل همگرایی نخبگانی، معرفی الگوهای نو، خنثاسازی حربه ایران‌هراسی و شیعه‌ستیزی و...، گفتمان‌سازی و بصیرت‌افزایی نسبت به ضرورت توسعه و تعمیق دیپلماسی حج مورد تأکید قرار گرفته و به دلیل تنوع و تکثر عرصه‌های گفتمانی در بستر حج، کاریست دیپلماسی گفتمانی را پیشنهاد کرده است.

کلیدواژه‌ها: دیپلماسی حج، دیپلماسی عمومی، دیپلماسی گفتمانی، آینده‌پژوهی، چشم‌انداز.

۱. دانشجوی دکترای جامعه‌المصطفی العالمیه (h.besharati72@gmail.com)

مقدمه

بررسی ابعاد گوناگون حج، جهانی بودن آن را به خوبی تبیین می‌کند. حج تنها واجبی است که مستلزم عبور انسان‌ها از مرزهای کشورهای خود است و این نکته بیانگر آن است که حج به گروه و فرقه‌ای خاص اختصاص ندارد و منافع و برکات آن برای همه مردم است؛ چنان‌که آیه شریفه «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ» (حج: ۲۸) بر این منافع صراحت دارد و ظاهر آیه، هم منافع معنوی را شامل می‌شود^۱ (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۹۰) و هم منافع دنیوی را پوشش می‌دهد.^۲ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۶۳ و ج ۴، ص ۴۲۲)

حج فریضه‌ای است که مهم‌ترین رفتاری‌های امت اسلامی در آن و با آن قابل حل است... به طور خلاصه، حج، فریضه امت، فریضه وحدت، فریضه اقتدار مسلمین، فریضه اصلاح فرد و جمع و در یک کلمه، فریضه دنیا و آخرت است. (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۷۳، پیام به حجاج بیت‌الله الحرام) بر همین اساس، حج در معادلات جهانی جایگاهی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی برای کشورهای جهان اسلام دارد و الگوی خوبی برای دیپلماسی، گفت‌وگو و حل تنش‌هاست. در واقع ظرفیت‌هایی که حج در حوزه دیپلماسی دوجانبه و چندجانبه در عرصه‌های مختلف ایجاد می‌کند، می‌تواند در راستای تقویت مناسبات و گسترش همکاری‌های کشورهای اسلامی با یکدیگر مورد توجه قرار گیرد.

۱. ... عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ أَنَّ عَلِيَّ بْنَ مُوسَى الرِّضَا عليه السلام كَتَبَ إِلَيْهِ فِي جَوَابِ مَسْأَلَةٍ: «... وَ عِلَّةُ الْحَجِّ الْوَفَادَةُ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَ طَلَبُ الزِّيَادَةِ وَ الْخُرُوجُ مِنْ كُلِّ مَا اقْتَرَفَ وَ لِيَكُونَ تَائِبًا... وَ مُنْفَعَةً مَنْ فِي شَرْقِ الْأَرْضِ وَ غَرْبِهَا وَ مَنْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ مِمَّنْ يَخُجُّ وَ مِمَّنْ لَا يَخُجُّ مِنْ تَاجِرٍ وَ جَالِبٍ وَ بَائِعٍ وَ مُشْتَرٍ وَ كَاسِبٍ وَ مُسْكِينٍ وَ قَضَاءِ حَوَائِجِ أَهْلِ الْأَطْرَافِ وَ الْمَوَاضِعِ الْمُمْكِنِ لَهُمْ الْجَمْعُ فِيهَا كَذَلِكَ لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ...» (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۹۰)

۲. ... قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى - لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ إِنَّهُ لَا يَشْهَدُهَا أَحَدٌ إِلَّا نَفَعَهُ اللَّهُ أَمَّا أَنْتُمْ فَتَرْجِعُونَ مَغْفُورًا لَكُمْ وَ أَمَّا غَيْرُكُمْ فَيُحْفَظُونَ فِي أَهْلِيهِمْ وَ أَمْوَالِهِمْ. (کلینی، ۱۴۰۷، ۲۶۳/۴) و نیز: عَنْ الرَّبِيعِ بْنِ خُنَيْمٍ قَالَ: شَهِدْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام وَ هُوَ يَطَافُ بِهِ حَوْلَ الْكَعْبَةِ فِي مَحْجِلٍ وَ هُوَ شَدِيدُ الْمَرَضِ فَكَانَ كُلَّمَا بَلَغَ الرَّكْعَةَ الْيَمَانِيَّ أَمَرَهُمْ فَوَضَعُوهُ بِالْأَرْضِ فَأَخْرَجَ يَدَهُ مِنْ كَوِّهِ الْمَحْجِلِ حَتَّى تَجْرُهَا عَلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَقُولُ ارْفَعُونِي فَلَمَّا فَعَلَ ذَلِكَ مَرَّارًا فِي كُلِّ شَوْطٍ قُلْتُ لَهُ جُعِلَتْ فِدَاكَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِنَّ هَذَا يَشْقُوقُ عَلَيْكَ فَقَالَ إِنِّي سَمِعْتُ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ - لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ. فَقُلْتُ: مَنَافِعَ الدُّنْيَا أَوْ مَنَافِعَ الْآخِرَةِ؟ فَقَالَ: الْكُلُّ. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۴۲۲)

حج بهترین میعادگاه معارفه ملت‌های اسلامی است که مسلمانان با برادران و خواهران دینی و اسلامی خود از سراسر جهان آشنا می‌شوند. (خمینی، ۱۳۶۹، ج ۲۰، ص ۱۳۱) در میان فرایض دینی، حج بزرگ‌ترین فریضه‌ای است که در آن هر دو جنبه فردی و اجتماعی به شکلی نمایان، گنجانیده شده است. در جنبه اجتماعی، حج میان همه فرایض اسلامی بی‌همتاست؛ زیرا مظهری از قدرت و عزت و اتحاد امت اسلامی است. هیچ فریضه دیگری بدین‌سان به آحاد مسلمان، درباره مسائل امت اسلامی و جهان اسلام، درس و عبرت نمی‌آموزد و آنان را در روحیه و واقعیت، به قدرت و عزت و وحدت نزدیک نمی‌کند. (خامنه‌ای، ۱۳۷۶ش، پیام به حجاج بیت الله الحرام)

حضور میلیونی و اجتماع همه ساله حجاج از کشورهای مختلف جهان برای برگزاری حج، علاوه بر اینکه این تجمع عبادی را به بزرگ‌ترین نماد وحدت و همدلی امت واحد اسلامی تبدیل کرده، زمینه بهره‌برداری همه‌جانبه مسلمانان از این مراسم عبادی را نیز فراهم کرده است؛ حتی کشورهای غیر اسلامی هم از این فرصت برای پیشبرد اهداف داخلی و خارجی خود در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و... برنامه‌ریزی و بهره‌برداری می‌کنند.

تحلیل مفهومی

۱. دیپلماسی عمومی

دیپلماسی (Diplomacy) به معنای هدایت و مدیریت روابط بین افراد، گروه‌ها و ملت‌ها از جمله واژه‌های مورد استفاده در عرصه مناسبات بین‌المللی است. علیرغم اجماع نسبی در تلقی از مفهوم دیپلماسی، تعاریف متعددی از آن ارائه شده که برخی از تعاریف ناظر به ماهیت دیپلماسی و برخی دیگر ناظر به کارکرد ویژه آن است. (آلادپوش، ۱۳۷۲، ص ۶)

دیپلماسی در قالب رسمی خود گرچه در گذشته به روابط حاکمان و پادشاهان یا مسئله جنگ و صلح محدود می‌شد، اما به دنبال تغییر و تحول

شرایط جهانی، موضوعاتی همچون روابط تجاری، مناسبات فرهنگی، ارتباطات علمی و... نیز در محور مباحثات دیپلماتیک قرار گرفت.

با تحول شرایط و اقتضائات بین‌المللی در دهه‌های اخیر و به دنبال آسیب‌پذیری دیپلماسی رسمی و در راستای دستیابی به اهداف مختلف در عرصه ارتباطات و تعاملات اجتماعی، در کنار دیپلماسی سنتی، دیپلماسی دیگری به نام دیپلماسی عمومی شکل گرفت.^۱ دیپلماسی عمومی نه از روی انتخاب بلکه به خاطر شرایط اجتناب‌ناپذیر و به عنوان ضرورت پا به عرصه گذاشت؛ چراکه گسترش و تنوع وسایل ارتباط جمعی از یک طرف و فعال شدن بازیگران غیردولتی و عمومی، منجر به نقش‌آفرینی بیش از پیش نهادهای عمومی و مردمی شد؛ به گونه‌ای که امروزه افکار عمومی به بستر مهمی در تصمیم‌سازی تبدیل شده است و در تصمیم‌گیری‌های رسمی در حوزه‌های گوناگون کشورهای مختلف، یکی از ارکان مهم محسوب می‌شود.

دیپلماسی عمومی برای دستیابی به اهداف مورد نظر خود، از روش‌ها و شیوه‌های متنوعی بهره می‌گیرد تا مخاطبان خود را گسترده‌تر کند و در اعماق مخاطب مستقیم یا غیر مستقیم نفوذ کند. (ر.ک: آصفی، ۱۳۸۹) ریچارد آرمیتاژ، معاون اسبق وزارت امور خارجه آمریکا معتقد است:

دیپلماسی منحصر به گفت‌وگو با دوستان نیست؛ اگر توانستید با مردمی صحبت کنید که دوست نیستند، آن نشانگر قدرت دیپلماسی شماست.
(صالحی امیری، ۱۳۸۹، ص ۱۱۰)

پیام‌های امام خمینی رهبر معظم انقلاب در مراسم حج و نیز نامه‌های رهبری خطاب به جوانان در کشورهای غربی در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴، نمونه‌های روشنی از دیپلماسی عمومی است. دیپلماسی عمومی، بر ظرفیت‌های مردمی، ارزش‌های ملت‌ها، استعداد نخبگانی، گروه‌های مردم‌نهاد و... متکی

۱. دیپلماسی عمومی با عناوین دیگری چون دیپلماسی مردمی، دیپلماسی آشکار و قدرت نرم (soft power) شناخته می‌شود.

است و با نقش آفرینی گروه‌ها و با محوریت نهادهای مردمی مدیریت می‌شود. از این رو هم ماندگاری دارد و هم کم‌هزینه است. وقتی ارتباطات بین مردم شکل بگیرد، حکومت‌ها هم ناگزیر می‌شوند که این ارتباطات را دنبال کنند.

در بحران سوریه بالاترین سطح تنش بین ایران و ترکیه شکل گرفت؛ ولی همین ارتباطات مردمی باعث شد که این سطح رابطه، از آستانه درگیری و قطع ارتباط به یک رابطه ادامه‌دار مبدل شود. نمونه دیگر آن را می‌توان در روابط ایران با امارات و در مقایسه با سعودی‌ها مشاهده کرد؛ در سال‌های اخیر با وجود اینکه اماراتی‌ها کارشکنی بسیار گسترده‌تری نسبت به عربستان علیه ایران داشتند، به دلیل روابط مردمی هنوز این روابط به حد قطع ارتباط، همچون عربستان، نرسیده است.

۲. دیپلماسی حج

حج مرکز اجتماع سالانه جهانی مسلمانان است که در آن مراسم معارفه عمومی انجام می‌گیرد. ماهیت فریضه حج به نحوی مهندسی شده است که دیپلماسی لازمه لاینفک آن است؛ چنان‌که امام صادق علیه السلام در تبیین علت تشریع حج می‌فرماید:

فَجَعَلَ فِيهِ الْإِجْتِمَاعَ مِنَ الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ وَلِيَتَعَارَفُوا... وَلَوْ كَانَ كُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا يَتَكَلَّمُونَ عَلَى بِلَادِهِمْ وَمَا فِيهَا هَلَكُوا وَخَرِبَتِ الْبِلَادُ وَسَقَطَتِ الْجَلَبُ وَالْأَرْبَاحُ وَعُمِيَّتِ الْأَخْبَارُ. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۹)

پس حج را تشریع کرد تا مردم از شرق و غرب گرد هم آیند و با یکدیگر آشنا شوند... اگر هر قوم و ملتی تنها از کشور و بلاد خویش سخن بگویند و تنها به مسائلی که در آن است بیندیشند، همگی نابود می‌گردند و کشورهایشان ویران می‌شود، منافع آنها ساقط می‌گردد و اخبار واقعی در پشت پرده قرار می‌گیرد.

پس موسم حج مناسب‌ترین و بهترین فرصت برای آشنایی و ارتباطات مسلمانان با یکدیگر است. حج بهترین میعادگاه معارفه ملت‌های اسلامی است

که مسلمانان با برادران و خواهران دینی و اسلامی خود از سراسر جهان آشنا می‌شوند. (خمینی، ۱۳۶۹، ج ۲۰، ص ۱۳۱) دیپلماسی حج ایجاب می‌کند که حج مظهر تفاهم باشد، مظهر گفت‌وگو باشد، مظهر همدلی و همکاری و نزدیک شدن مسلمانان با یکدیگر باشد. (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۳، پیام به حجاج بیت‌الله الحرام) امروزه حج در مسئله دیپلماسی نواقص جدی دارد؛ قاضی عسکر، نماینده سابق ولی فقیه در حج و زیارت، بر این باور است که در گذشته چیزی به عنوان دیپلماسی حج وجود نداشت؛ اما مقام معظم رهبری حج را به عنوان پدیده‌ای در ابعاد بین‌المللی معنا کردند. (قاضی عسکر، ۱۳۹۵، مصاحبه) دیپلماسی حج این نیست که حجاج کشورهای مختلف کنار هم جمع شوند و در اماکن مقدسه در صف واحد به نماز بایستند و در مشاهد مشرفه حضور میلیونی داشته باشند و به این اکتفا شود؛ بلکه باید تمام شکل‌های ارتباطی مورد بررسی قرار گیرد و با مطالعه کارشناسی از روش‌های کارآمد استفاده شود؛ مثلاً ارتباطات زبانی باید به نحو شایسته‌ای مورد بهره‌برداری قرار گیرد و حج فقط در مسائل حج تمام نشود و... (ر.ک: قاضی عسکر، ۱۳۹۵، مصاحبه) کاربست مهارت‌های دیپلماسی در حج، می‌تواند بسیاری از تهدیدها را به فرصت‌ها تبدیل کند. (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۷۹/۰۵/۲۵)

باید اذعان داشت که دیپلماسی حج از ظرفیت گسترده‌ای برخوردار است و با روش‌ها و شیوه‌های مختلفی قابلیت اقدام دارد؛ دیپلماسی حج می‌تواند در تحولات درونی و بیرونی جهان اسلام نقش‌آفرینی و نسبت به تهدیدات واقعی جهان اسلام آگاهی‌بخشی کند؛ چراکه اجتماع بی‌نظیر حجاج این فرصت را فراهم می‌سازد که در مصالح اسلام و مشکلات مسلمین تبادل آرا کنند و برای رسیدن به آرمان مقدس اسلام، تصمیمات لازم را بگیرند. (ر.ک: خمینی، ۱۳۶۹، ج ۲۰، ص ۱۳۱)

دیپلماسی حج ابعاد مختلف و دامنه وسیعی دارد: دیپلماسی رسمی، دیپلماسی عمومی، دیپلماسی دینی، دیپلماسی فرهنگی، دیپلماسی اقتصادی و... همه و همه در دیپلماسی حج کارایی دارد. آنچه از سیره گفتاری و رفتاری امام

خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری در ارتباط با دیپلماسی حج نمایان است، بر این نکته تأکید دارد که دیپلماسی حج متکی بر یک نوع دیپلماسی خاص نیست و باید از همه شیوه‌های موجود دیپلماسی برای دستیابی به اهداف حج بهره‌مند شد. آنچه مهم است تشخیص تناسب لازم و کافی بین موضوعات و شیوه‌های دیپلماسی است. طبیعی است که برخی برنامه‌ها و اقدامات از طریق چارچوب مرسوم در دیپلماسی رسمی، برخی شیوه‌های دیپلماسی عمومی و برخی در چارچوب برنامه‌های فرهنگی و صبغه دینی قابل پیگیری است؛ بدین ترتیب می‌توان از طریق کاربرست آینده‌پژوهی، اقدام به ترسیم یک دیپلماسی موفق در عرصه حج کرد و فرصت‌های بسیاری را به دست آورد که سال‌های زیادی از این فرصت‌ها غفلت شده است.

گرچه بهره‌برداری نهادهای دولتی و حکومتی از دیپلماسی حج، برای دستیابی به اهداف نظام اسلامی ضرورتی انکارناپذیر است، آنچه دیپلماسی حج را کارآمدتر و ماندگارتر می‌سازد، بهره‌مندی از انواع دیپلماسی‌هاست که در رأس آنها رویکرد عمومی در دیپلماسی حج است بنابراین استفاده از ظرفیت‌های مردمی در این حوزه می‌تواند به ارتقای کمی و کیفی این فعالیت منجر شود. بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی در جهان امروز توسط بخش‌های مردمی مدیریت می‌شود. بنابراین لازم است بخش‌های مردمی تشویق شوند تا در حوزه دیپلماسی عمومی حج به صورت جدی حضور یافته و با گسترش ارتباطات و تعاملات در صحنه دیپلماسی فرهنگی جهان اسلام، نقش تأثیرگذارتری را ایفا کنند.

۳. دیپلماسی گفتمانی

تعبیر «گفتمان» یکی از واژه‌های پرکاربرد در حوزه‌های گوناگون دانش است. این واژه در زبان فارسی نوپاست و با مفاهیمی چون گفتار، گفت‌وگو، مباحثه، مکالمه، عمل، نماد، قدرت، استعداد، تفکر و... هم‌نشین است. گفتمان معادل واژه «discourse» از ریشه فعل یونانی «discurrere» به معنای حرکت

سریع در جهات مختلف است (عضدانلو، ۱۳۷۵ش) بنابراین در معنایابی آن نمی‌توان فقط به مفاهیم گفتار و گفت‌وگو اکتفا کرد، بلکه باید به شرایط زمانی، مکانی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و... که به صورت پنهان در شبکه مفهومی گفتمان جای می‌گیرند، توجه داشت؛ زیرا کلمات و مفاهیم که اجزای تشکیل دهنده ساختار زبان هستند، ثابت و پایدار نبوده و در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت، ارتباطات آنها دگرگون شده و معانی مختلفی را بیان می‌کنند. (مک‌دانل، ۱۳۷۷، ص ۴۱) از این رو ساختار زبان نیز همواره تغییرپذیر بوده است. با این دید می‌توان گفتمان را «نمایانگر تبیین زبان در ورای جمله و کلمات و عبارات» دانست و آن را در علایم و کنش‌های غیر کلامی و کلیه ارتباطات میان افراد جست‌وجو کرد. (سلیمی، ۱۳۸۳، ص ۵۵)

اگر گفتمان را منظومه‌ای معنایی تصور کنیم که حول یک دال مرکزی سامان یافته و تحت تأثیر زمان و مکان قرار دارد، الزاماً باید در تحلیل مفهومی گفتمان، مجموعه شرایط اجتماعی، زمینه نوشتار و گفتار، ارتباطات فراکلامی و رابطه ساختار و... را در نظر بگیریم. بنابراین گفتمان مفهومی چندوجهی است و اصطلاحاً به آن اندیشه و دیدگاهی اطلاق می‌شود که توانسته است در بین مخاطبان فهم مشترک ایجاد کند و به دلیل وجود زمینه‌های مساعد، به جریانی فکری تبدیل گردد. پس روشن است که گفتمان‌سازی فقط کار نظری نیست، بلکه مهم‌تر از آن ایجاد فهم مشترک بین مخاطبان و سپس همسو کردن همه یا اکثریت با آن است.

گفتمان‌ها با توجه به انواع نهادها و کاربست‌های اجتماعی متفاوتی که در آنها شکل می‌گیرند و نیز با توجه به موقعیت، جایگاه و شأن افرادی که صحبت می‌کنند یا می‌نویسند و کسانی که مخاطب آنان هستند، فرق می‌کنند. (فیلیپ، ۱۳۸۱، ص ۱۶۱) بنابراین زمینه و بستر گفتمان، جریانی همگن، واحد و یکدست نیست. از این رو باید گفت گفتمان‌ها، مجسم‌کننده معنا، ارتباطات اجتماعی و تعامل در موقعیت‌های اجتماعی هستند

(میرفخرایی، ۱۳۸۳، ص ۸ و ۹) که بستر زمانی، مکانی، موارد استفاده و سوژه‌های استفاده کننده هر مطلب یا گزاره و قضیه تعیین کننده شکل، نوع و محتوای هر گفتمان به شمار می‌روند.

از آنجایی که گفتمان‌سازی کارکرد روشی و ابزاری دارد، لذا از کارکردهای دوسویه برخوردار است؛ یعنی همان‌طور که شما در صدد بهره‌برداری از گفتمان‌سازی برای پیشبرد اهداف خود هستید، در همان حال رقیبان و دشمنان نیز به فکر استفاده از این روش در مقابل شما هستند. گفتمان‌سازی، بهترین و مناسب‌ترین شیوه برای خنثاسازی گفتمان‌سازی رقیب است.

امروزه گفتمان‌سازی یکی از کارکردهای رایج در سطح بین‌الملل است که هم برای مشروعیت‌سازی و هم مشروعیت‌زدایی از آن استفاده می‌کند؛ (ر.ک: شیلتون، ۱۳۷۷، ص ۶۷) یعنی در عین حال که خیلی از دولت‌ها و گروه‌ها برای بقای خویش و مشروعیت نظام خود از گفتمان‌سازی سود می‌جویند و با توسعه و تعمیق ارزش‌های خود به دنبال تداوم و ماندگاری خود هستند، در عین حال مخالفان آنها نیز با مشروعیت‌زدایی از همین روش بهره می‌برند. این همان قدرت اقناعی و قدرت نرم است که اهمیتی بیش از قدرت سخت و قدرت برهنه دارد. در این نکته شک نیست که گفتمان‌سازی و اقناع برای اعمال قدرت نرم و توسعه ارزش‌ها، نه فقط کارآمدتر، بلکه ارزان‌تر و راحت‌تر از روش‌های جایگزین است. (ر.ک: نویمان، ۱۳۷۳، ص ۴۹)

تنوع و تکرار عرصه‌های گفتمانی در بستر حج، مستلزم کاربست دیپلماسی گفتمانی است. دیپلماسی گفتمانی، دیپلماسی همه‌جانبه‌ای است که از امکانات، ابزارها و حوزه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و غیره استفاده می‌کند. (ر.ک: بشیر، ۱۳۹۵، ص ۸۹) دیپلماسی گفتمانی یک دیپلماسی کاربردی است و در تلاش است تا با کشف، فهم و شناخت سایر گفتمان‌ها، بیشترین اثر مثبت را در تحقق اهداف کسب کند. (بشیر، ۱۳۹۵، ص ۹۷)

۴. آینده پژوهی

در دهه‌های اخیر، محققان و دانشمندان به منظور پیش‌بینی روشمند آینده، اقدام به پایه‌ریزی و گسترش روش‌های کمی و کیفی در بررسی و مطالعات در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، نظامی، اجتماعی، فرهنگی و... کرده‌اند که امروزه با نام «آینده‌پژوهی» شناخته می‌شود. آینده‌پژوهی در پی شناسایی و ارزیابی آینده‌های ممکن و محتمل است تا بر پایه ارزش‌های جامعه، آینده‌های مرجح را ابداع و انتخاب کرده و برای ساخت مطلوب‌ترین آینده کمک کند. (بل، ۱۳۹۲، ص ۱۶۰) آینده‌پژوهی، جست‌وجوی نظام‌مند و کنکاش عالمانه درباره وضعیت آینده و دستیابی به الگوهایی است که بتوان بر اساس آنها، برای آینده برنامه‌ریزی کرد. آینده‌پژوهی با تکیه بر گذشته در صدد دستیابی به آینده مطلوب است. (اسلاتر، ۱۳۸۶، ص ۱۱۸) آینده‌پژوهی دانشی است که ما را نسبت به رویدادها، فرصت‌ها و مخاطرات احتمالی آینده هشیار نگه می‌دارد، ابهام‌ها، تردیدها و دغدغه‌های فرساینده را تا حدی می‌کاهد و توانایی انتخاب‌های هوشمندانه را افزایش می‌دهد. (رک: ملکی فر، ۱۳۸۵، ص ۷)

امروزه آینده‌پژوهی از اهمیت و ضرورت ممتازی برخوردار شده و علی‌رغم پیشینه اندک، جایگاه مهم و برجسته‌ای در میان مجموعه علوم پیدا کرده است. آینده‌نگری در آموزه‌های اسلامی نیز منزلت والایی دارد و با گفتمان و روش‌های گوناگون همگان را به این امر دعوت کرده است؛ چنان‌که حضرت علی (ع) می‌فرماید:

... مَنْ تَوَرَّطَ فِي الْأُمُورِ بِغَيْرِ نَظَرٍ فِي الْعَوَاقِبِ فَقَدْ تَعَرَّضَ لِلنَّوَائِبِ التَّدْبِيرُ قَبْلَ الْعَمَلِ يُؤْمِنُكَ النَّدَمُ ... (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۹۰؛ حلوانی، ۱۴۰۸ق، ص ۶۲)

آن کس که بدون نگرستن در عاقبت کار و بدون آینده‌نگری دست به اقدام زند، خود را گرفتار پیشامدهای ناگوار سازد.
آینده‌نگری و پیش‌بینی پیش از اقدام کردن، سبب ایمنی از لغزش‌هاست. از

سخن امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) درباره مراقبت بر فرصت‌ها برای بهره‌گیری مناسب از آنها، ضرورت دوراندیشی و آینده‌نگری نمایان است؛ آنجا که در پاسخ به پدر بزرگوارش که پرسید: «دوراندیشی چیست؟» گفت: «اینکه منتظر رسیدن فرصت باشی و چون فرصت فرود آمد، شتاب کنی».^۱ (شیخ صدوق، ۱۴۰۳ق، ص ۴۰۱)

امروزه رویکرد آینده‌پژوهی کارآمدی خود را در حوزه‌های مختلف دانشی و عرصه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، مدیریتی به اثبات رسانده است؛ به طوری که این رویکرد به یک رویه پذیرفته شده و نتیجه‌بخش تبدیل شده و علی‌رغم چالش‌های پیش‌رو، جایگاه برجسته‌ای میان علوم پیدا کرده است؛ چراکه آینده‌پژوهی، در مهندسی هوشمندانه برای تأمین نیازها و دستیابی به اهداف، نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کند.

رویکرد آینده‌پژوهانه در دیپلماسی حج

آینده‌نگری در دیپلماسی حج، نقاط ضعف و قوت و فرصت‌ها و تهدیدها را نمایان ساخته و زمینه دستیابی به چشم‌انداز روشنی از آینده مطلوب را فراهم می‌سازد و همین نکته اساسی می‌تواند ارتباط دیپلماسی حج و آینده‌پژوهی را مبرهن و ضرورت کاربست آینده‌پژوهی در دیپلماسی حج را آشکارتر کند. کاربست آینده‌پژوهی در مطالعات دیپلماسی حج، ظرفیت مناسبی برای حج‌پژوهان فراهم و این امکان را ایجاد می‌کند که بررسی بیشتری درباره ناگفته‌های دیپلماسی انجام پذیرد و اهداف حج در راستای نیازهای امروز و آینده جامعه اسلامی واکاوی شود که با کارآمد ساختن آموزه‌های حج و تبیین و معرفی صحیح آن به مخاطب امروزی، زمینه‌های لازم برای بازتولید معارف ناب حج ابراهیمی مهیا شود.

گرچه در طول چهار دهه از عمر انقلاب اسلامی، حج در کنار دیگر شعائر دینی - همچون نماز و روزه‌داری و پیاده‌روی زیارت و مراسم گوناگون دینی و اتفاقات و صدقات واجب و مستحب - در همه جا (به ویژه میان جوانان) رونق

۱. «قَالَ فَمَا الْحَرْمُ؟ قَالَ: «أَنْ تَنْتَظِرَ فُرْصَتَكَ وَتُعَاجِلَ مَا أَمْكَنَكَ».

یافته است و تا امروز، روز به روز بیشتر و با کیفیت تر شده است (ر.ک:خامنه‌ای، ۱۳۹۷، بیانیه گام دوم) ولی آنچه به حج روح و نشاط می‌بخشد و کارکردهای جمعی آن را به رخ می‌کشد، تجلی دیپلماسی در حج است و گرچه دیپلماسی حج در گام اول انقلاب نیز مورد توجه بوده است، آنچه در گام دوم انقلاب باید مورد توجه باشد، آمادگی لازم برای تصحیح خطاهای گذشته و بهره‌بردن از انعطاف لازم نسبت به عبرت گرفتن از ناکامی‌ها و افراط و تفریط‌هاست و این امر می‌سور نخواهد بود مگر از طریق کاربست آینده‌پژوهی در دیپلماسی حج؛ البته آینده‌پژوهی ناظر به گذشته و درس گرفتن از آن. بر همین اساس، آنچه در دیپلماسی حج اهمیت و ضرورت دارد و رویکرد آینده‌پژوهی آن را تأمین می‌کند، ارائه ساختار جامع و نظام‌مند برای مطالعات درباره ابعاد مختلف دیپلماسی حج است.

هدف از کاربست آینده‌پژوهی در دیپلماسی حج، نیازسنجی و اولویت‌شناسی برای دستیابی به نقطه مطلوب پژوهشی و ارتقا و تعمیق سطح بررسی‌ها و پژوهش‌ها با موضوع دیپلماسی حج است. تحلیل درست وضعیت موجود و ترسیم ساختار پژوهشی مبتنی بر اهداف، علاوه بر اینکه اولویت‌ها را نمایان می‌سازد. زمینه‌های آسیب‌شناسی را نیز آشکار می‌سازد، بنابراین تصویرسازی واقع‌بینانه از آینده دیپلماسی حج و روش‌مند کردن پژوهش به تناسب نیازهای آینده، امری بایسته و ضروری است. در فرآیند دیپلماسی حج با رویکرد آینده‌پژوهی، حج‌پژوهان با تکیه بر مبانی دینی آینده‌نگری و با استفاده از مطالعات بین‌رشته‌ای و با بهره‌گیری از روش‌ها و ابزار آینده‌پژوهی، زوایای جدیدی را کشف کرده و به ایده‌های بدیع و کارآمدتر دست پیدا کرده‌اند و نه تنها پاسخگوی به روز نیازها خواهند بود بلکه چه بسا جلوتر از نیازها نیز حرکت کنند.

بایسته‌های اساسی دیپلماسی حج با رویکرد آینده‌پژوهی

۱. گفتمان‌سازی و بصیرت‌افزایی نسبت به ظرفیت‌های دیپلماسی حج
حج به دلیل اینکه بزرگترین اجتماع انسانی در جهان اسلام است، ظرفیت

کارکردی متنوعی دارد و می‌تواند عامل مؤثری در همگرایی و هم‌افزایی مسلمانان جهان شود. حضور گسترده مسلمانان در موسم حج، بیانگر قدرت و اقتدار جهان اسلام است. یکایک امت اسلامی باید تلاش کنند از فرصت حج و ظرفیت‌های سیاسی و فرهنگی این کنگره عظیم، برای بهبود روابط و همفکری برای حل مشکلات خود و نیز کمک به رونق اقتصادی و پیشرفت همه‌جانبه کشورهای اسلامی استفاده کنند. اگر با رویکرد تحلیل محتوایی مروری بر پیام‌ها و بیانات امام خمینی ره درباره موضع حج داشته باشیم، متوجه می‌شویم که از نظر امام خمینی ره حج فضایی برای آگاهی و روشننگری نسبت به اسلام و مسائل جهان اسلام است (محمدی و فلاح‌زاده، ۱۳۹۲ش) این رویکرد در پیام‌ها و بیانات چندین ساله مقام معظم رهبری نیز نمایان است. از منظر ایشان، آرمان‌های سیاسی اجتماعی حج و اهداف کلان این فریضه تنها از راه تبدیل شدن به «گفتمان» محقق می‌شود. از این رو باید با استفاده از روش‌های مختلف و شیوه‌های مناسب آن قدر کار شود و تکرار شود تا به عنوان واضحات فکری و بینات اجتماعی نهادینه شود و از طریق تبدیل شدن به گفتمان‌های متناسب با تنوع مخاطبان در سطح ملی و فراملی به عنوان دغدغه و فکر رایج در مراحل مختلف سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، عرصه‌های عملیاتی و نیز توده حجاج و ملت‌های مسلمان شناخته شود؛ وقتی چنین شود به طور طبیعی به آثار و برکات آن نیز نزدیک خواهیم شد.

گفتمان‌سازی درباره ضرورت و کارکرد دیپلماسی حج در میان حجاج و ملت‌های مسلمان در سطوح مختلف مردمی، نخبگانی، کارگزاران و... به معنای تبدیل شدن آنها به دغدغه عمومی در فکر و اندیشه مخاطب مسلمان است؛ به طوری که بتواند در سبک زیست انسانی آنها تبلور یافته و در زیرساخت‌های اجتماعی آنها نفوذ کرده و در سراسر حیات اجتماعی آنها جریان یابد.

آرمان‌ها و ارزش‌های فریضه حج باید از طریق گفتمان‌سازی با تبیین منطقی، عالمانه و دور از افراط و تفریط و با استفاده از ابزارهای گفتمان‌ساز در میان

مخاطبان به گفتمان‌های عمومی تبدیل شود. گفتمان‌سازی دیپلماسی حج، هم نقش علت موجد دارد و هم نقش علت مبقیه. همچنان‌که گفتمان‌سازی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری دیپلماسی حج دارد و تعمیق راهبردی دیپلماسی حج به یک گفتمان عمومی وابسته است، حفظ، تثبیت و توسعه دیپلماسی حج نیز نیاز به گفتمان‌سازی دارد. بنابراین یکی از رسالت‌های بسیار مهم و مأموریت استراتژیک رهبران و نهادهای مرتبط، کارگزاران، نخبگان فکری و... راه‌اندازی و جریان‌سازی گفتمانی است که این ظرفیت به عنوان شاخص قدرت نرم و سنج انعطاف‌پذیری در مواجهه با معضلات کلان فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و امنیتی جهان اسلام نقش ایفا می‌کند. از این رو یکی از ویژگی‌های مهم شخصیت‌های فکری و نهادهای مرجع در دیپلماسی حج، ظرفیت‌سازی گفتمانی برای عملیاتی ساختن دیپلماسی حج است.

بر همین اساس، فریضه حج، ظرفیت بی‌بدیلی برای برقراری ارتباط و تعامل ملت‌های اسلامی را داراست و دیپلماسی برآمده از آن می‌تواند تسهیل‌کننده دیپلماسی رسمی بین دولت‌های اسلامی نیز باشد. دیپلماسی حج می‌تواند بسیاری از مشکلات جهان اسلام را حل کند. هدف اصلی دیپلماسی حج، رسیدن به تفاهم متقابل و مشترک مسلمانان نسبت به دردهای مشترک ملت‌های اسلامی و اهتمام بین‌المللی جهان اسلام برای درمان آن است. حضرت آیت الله خامنه‌ای در دیدار با کارگزاران حج با تأکید بر اهمیت مسئله حج و نقش کارکردی آن می‌فرماید:

البته بسیاری از کشورها از اهمیت و کارکردهای مهم حج غافلند، ولی امام بزرگوار به ما آموختند که حج یک نقطه تحرک جدی و بین‌المللی است و منافع فراوانی از آن برای امت اسلامی مورد انتظار است. (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، بیانات در دیدار خادمان ضیوف الرحمان)

بنابراین یکی از بایسته‌های آینده‌پژوهانه در دیپلماسی حج، بصیرت‌افزایی عمومی نسبت به دامنه گسترده کارکردهای حج است؛ زیرا جهت‌گیری‌های

برخی جریان‌های داخل جهان اسلام و جریان‌های استکباری بین‌المللی نشان از برنامه‌ریزی آنان برای خنثاسازی ظرفیت‌های بی‌بدیل حج از طریق تأکید بر انحصار ابعاد فردی و عبادی حج است و در مقابل این جریان‌ها، امام خمینی رحمته الله علیه و مقام معظم رهبری بر بصیرت‌افزایی و روشنگری در امت اسلامی و استفاده از ظرفیت حج در همه مسائل سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و همچنین اقتصادی تأکید داشته و دارند؛ چنان‌که مقام معظم رهبری می‌فرماید:

حج یکی از برترین تدابیر اسلام در غفلت‌زدایی است. بین‌المللی بودن این مراسم، گویا این پیام را می‌رساند که امت اسلامی در هویت جمعی خود نیز، جدا از وظیفه فردی هر مسلمان، موظف به غفلت‌زدایی از خویشتن است. (خامنه‌ای، ۱۳۸۴، پیام به حجاج بیت‌الله الحرام)

بر همین اساس، باید بصیرت و آگاهی در این زمینه را در حجاج، کارگزاران حج، نهادهای مرتبط و... تقویت کرد تا هر کسی در موقعیت و توان خود، با بهره‌برداری از دیپلماسی حج، به ذهنیت‌بخشی به روح حاکم در حج در رفتار فرهنگی، سیاسی و اقتصادی اقدام کند و در موقعیت مناسب و با تلاشی شایسته این فعل و کنش واجب را به انجام رساند. بدین ترتیب همه حجاج و در وهله اول زائر ایرانی باید پیام‌آور مهرورزی، قانون‌گرایی، وحدت‌گرایی و پرهیز از تفرقه باشد تا دیپلماسی حج و پیام وحدت را با رفتارش عملی و منتقل کند. ما باید نسبت به رویکرد جمهوری اسلامی ایران به حج، که نگاهی فرامذهبی و فرافرقه‌ای است، بصیرت‌افزایی کنیم؛ چراکه معتقد هستیم همکاری و هماهنگی کشورهای اسلامی در تجمع عظیم حج، می‌تواند به حل بسیاری از مشکلات جهان اسلام کمک کند. حضور گسترده مسلمانان در موسم حج، بیانگر قدرت و اقتدار جهان اسلام است. پس کشورهای اسلامی باید با ارتقای کیفی و کمی دیپلماسی حج تلاش کنند از فرصت حج و ظرفیت‌های سیاسی و فرهنگی این کنگره عظیم، هم برای بهبود روابط اقدام کنند و هم‌فکری برای حل مشکلات خود و رونق اقتصادی کشورهای اسلامی نمایند.

۲. مهندسی دیپلماسی حج متناسب با ماهیت فرامرزی آن

حج عبادتی فراملی و فرامرزی است؛ چراکه انجام این فریضه مستلزم عبور انسان‌ها از مرزهای کشورهاست. حج نمونه کوچک امت واحده اسلامی است که به صورت منطقی و با بسامد سالانه، هویت واحد امت اسلامی را به نمایش می‌گذارد؛ ظرفیت و قدرت امت اسلامی را هم به خود مسلمانان یادآور می‌شود و هم به رخ دشمنان جهان اسلام می‌کشد. (ر.ک: خامنه‌ای، بیانات در ۱۳۸۹/۷/۱۷)

ماهیت فرامرزی مناسک حج، این ظرفیت بی‌بدیل را به این فریضه بخشیده است که همه ساله مسلمانان را در یک اجتماع عظیم گرد هم آورد و همگان را با دستور و نظام هماهنگ و شعار واحد به اجرای مراحل مختلف مناسک هدایت کند و ارتباط معنوی با خدا و مردم را در عالی‌ترین و زیباترین صورت به نمایش بگذارد. حضور مسلمانان در کنار یکدیگر در صحنه‌های مختلف حج، آنان را به یکدیگر پیوند می‌دهد و به آنان هویت واحدی القا می‌کند. این تأثیر و کارکرد حج در تقویت هویت دینی و فرهنگی را به خوبی می‌توان در نگاه تاریخی به جوامع اسلامی دید. امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید:

... فَجَعَلَ فِيهِ الْاجْتِمَاعَ مِنَ الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ لِيَتَعَارَفُوا وَلِيَتَزَنَعَ كُلُّ قَوْمٍ مِنَ التَّجَارَاتِ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ وَلِيَتَفَهَعَ بِذَلِكَ الْمُكَارِي وَالْجَمَالَ وَلِيَتَعَرَفَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ۙ وَتُعَرَفَ أَخْبَارُهُ وَيُذَكَّرَ وَلَا يُنْسَى وَلَوْ كَانَ كُلُّ قَوْمٍ إِنَّمَا يَتَكَلَّمُونَ عَلَى بِلَادِهِمْ وَمَا فِيهَا هَلَكُوا وَخَرِبَتِ الْبِلَادُ وَسَقَطَتِ الْجَلْبُ وَالْأَرْبَاحُ وَعَمِيَتِ الْأَخْبَارُ وَلَمْ تَقْفُوا عَلَى ذَلِكَ فَذَلِكَ عِلَّةُ الْحَجِّ (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۱، ص ۱۴)

دیدن توده‌های عظیم حج‌گزار از نقاط گوناگون عالم، و با زبان‌ها و رنگ‌ها و نژادهای گوناگون، افق دید مسلمان را گسترش می‌دهد و از مرزهای شخصی و قومی و ملی فراتر می‌برد و وظیفه اسلامی رفتار برادرانه وی را با آنان به تعارف و هم‌زبانی و همدلی می‌کشد، خبرهای اختصاصی ملت‌ها را به سراسر جهان اسلام می‌برد و توطئه تبلیغاتی دشمن را - که همیشه و امروز بیش از هر زمان دست‌اندرکار قلب حقیقت و دروغ‌سازی و شایعه‌پراکنی است - خنثا می‌کند و

فاصله‌های مکانی و زبانی و پنداری را از میان برمی‌دارد. (خامنه‌ای، ۱۳۷۷، پیام به حجاج بیت‌الله الحرام)

مسلمانان سراسر دنیا نقاط مشترک فراوانی دارند؛ خاستگاه مشترک، اهداف مشترک و تهدیدهای مشترک، آنها را به همسویی هرچه بیشتر، ارتباط نزدیک‌تر و تعامل کاربردی‌تر و می‌دارد و این به دست نمی‌آید مگر از طریق فعال کردن دیپلماسی حج در لایه‌های مختلف آن، از قبیل دیپلماسی رسمی بین کشورهای اسلامی، دیپلماسی نخبگانی، دیپلماسی عموم و توده حجاج و

از آنجایی که اهداف و کارکردهای حج، دامنه گسترده و ماهیتی فراملی دارد، پس دیپلماسی آن نیز باید در مقیاس بین‌الملل دیده شود؛ یعنی هم اهداف و کارکردهای آن، هم جامعه مخاطب و هم روش‌ها و ابزار آن، متناسب با موضوعات کلان در سطح بین‌المللی باشد. دستیابی به این اهداف در صورتی میسر خواهد بود که از رویکردهای لازم بهره برده شود. باید به این نکته توجه داشت که محور و مبنای زندگی اجتماعی با رویکرد جهانی در حج تبلور یافته است. از این‌رو باید از ظرفیت حوزه‌های دانشی، هنری، رسانه‌ای، ورزشی و فضای مجازی در دیپلماسی حج بهره برد تا بتوان از تمام ظرفیت‌های عمومی حج استفاده کرد.

واقعیت این است که ظرفیتی که در دیپلماسی حج وجود دارد بیش از ظرفیت‌های دیپلماسی عمومی است. در دیپلماسی حج نباید به صرف جمع شدن مسلمانان از کشورهای مختلف در یک زمان و یک مکان اکتفا شود؛ بلکه باید تمام شکل‌های ارتباطی بررسی شود و از آنها بهره‌برداری بهینه انجام پذیرد. دیپلماسی حج فقط در مسائل حج تمام نمی‌شود. باید شرایط دیپلماسی عمومی در حج را مهندسی کنیم تا بتوانیم از تمام ظرفیت‌های حج برای بهبود وضعیت جهان اسلام و همدلی هرچه بیشتر امت اسلامی استفاده کنیم. (ر.ک: قاضی عسکر، ۱۳۹۵، مصاحبه)

۳. دیپلماسی حج؛ ظرفیتی برای معرفی الگوهای نو

موسم حج و حضور جمعیت میلیونی حجاج، علاوه بر اینکه این تجمع

عبادی را به بزرگ‌ترین نماد وحدت و همدلی امت واحده اسلامی تبدیل کرده، زمینه بهره‌برداری سیاسی، اقتصادی و فرهنگی از این مراسم عبادی را نیز فراهم کرده است؛ به طوری که حضور خیل عظیمی از انسان‌های فرهیخته و با ایمان و عمدتاً تأثیرگذار و با نفوذ در مراسم حج، آن را به فرصتی برای تبادل اطلاعات فرهنگی، سیاسی و دیپلماسی عمومی تبدیل کرده و تمام کشورهای جهان سعی می‌کنند از تمام ظرفیت‌ها و امکاناتشان برای پیشبرد و دستیابی به اهداف و منافع ملی خود در موسم حج استفاده کنند.

یکی از مهم‌ترین نمادهای قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران را می‌توان احیای حج ابراهیمی تلقی کرد. حج ابراهیمی را می‌توان تجلی تحقق قدرت نرم، به معنای توانایی نفوذ بر رفتار امت اسلامی، بدون تهدید یا پرداخت هزینه محسوس به شمار آورد. جمهوری اسلامی ایران از رهگذر تبیین اندیشه و آرمان عدالت‌خواهانه انقلاب اسلامی در موسم حج درصدد برآمد تا با روش‌های غیرمستقیم به نتیجه دلخواه و مطلوب خود، یعنی استکبارستیزی و بیداری اسلامی دست یابد. (صباغیان و سروستانی، ۱۳۹۴)

حج زمینه مناسبی برای استفاده از تجربیات مردم سایر کشورها در پیشبرد امواج بیداری اسلامی و آزادی‌خواهی و رهایی از سلطه حکام مستبد و وابسته است و درست به همین دلیل است که برخی دولت‌های محافظه‌کار از تسرّی امواج بیداری اسلامی در این کشورها نگران‌اند و نهایت تلاش خود را برای کاهش کارآمدی دیپلماسی عمومی در حج به کار می‌گیرند و علاقه‌ای به ارتباط‌گیری حجاج ملیت‌های مختلف ندارند.

بنابراین یکی از محورهای مهم در رویکرد آینده‌پژوهانه به مهندسی دیپلماسی حج، بهره‌برداری از بستر آن برای انتقال الگوی حکومتی اسلام برای افکار عمومی جهان اسلام است. مقام معظم رهبری می‌فرماید:

الگوی مردم‌سالاری دینی برای دنیا ناشناخته است و در مقابل میلیون‌ها وسیله تبلیغاتی، که امروز در حال فعالیت علیه جمهوری اسلامی است،

می‌توان از فرصت حج برای تبیین این الگو و مسائلی مانند علت دشمنی آمریکا و منطق زیر بار زور نرفتن ملت ایران استفاده کرد. (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، بیانات در دیدار خادم‌ان ضیوف الرحمان)

همچنین ایشان با اشاره به مقاومت و ایستادگی ملت ایران و جمهوری اسلامی ایران در مقابل زورگویی استکبار جهانی و آمریکا، به تحلیل علت عصبانیت آمریکایی‌ها پرداخته و با نگاهی آینده‌پژوهانه نسبت به جذابیت رویکرد مقاومت برای ملت‌های مسلمان می‌فرماید: «ایستادگی جمهوری اسلامی ایران مقابل آمریکا و زیر بار زور نرفتن ملت ایران، حقیقتی جذاب برای دنیاست که باید از این جاذبه برای نشر حقایق اسلام و ملت ایران استفاده کرد». (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، بیانات در دیدار خادم‌ان ضیوف الرحمان)

۴. رویکرد نخبگانی در دیپلماسی حج

با وجود اینکه الگوی تشریعی فریضه حج به گونه‌ای است که ظرفیت فرصت‌سازی، تمدن‌سازی و تاریخ‌سازی در آن طراحی شده است، ولی متأسفانه بیشتر ما مسلمانان فرصت‌سوزی می‌کنیم؛ یعنی به جای اینکه با استفاده از فرصت حج و با بهره‌جستن از ظرفیت عظیم نیروی انسانی مسلمانان معضلات و مشکلات جهان اسلام را با تضارب افکار و اندیشه حل و برطرف کنیم، همه ساله موسم حج را بدون استفاده بهینه از آن از دست می‌دهیم.

نخبگان جهان اسلام از کشورهای مختلف اسلامی باید ارتباطات غیر رسمی و تعاملات فکری خود را در مراسم حج تقویت کنند و با تمرکز بر نیازها و اولویت‌های راهبردی جهان اسلام در صدد نزدیک شدن افق دید خود در چارچوب امت واحده باشند. از این رو می‌توان با شناسایی نخبگان و گروه‌های مرجع و برگزاری سلسله گفت‌وگوهای علمی، فرهنگی و اسلامی میان نخبگان مسلمان در این جهت حرکت کرد. در حج، زمینه شکل‌گیری مجمع نخبگان جهان اسلام (با ایجاد شبکه‌ها و منظومه‌های نخبگانی مسلمان در سراسر جهان بعد از مراسم حج با بهره‌گیری از ظرفیت‌های فضای مجازی و ایجاد

کارگروه‌های مختلف برای انتقال پیام به حجاج و نخبگان فراهم است. یکی از محورهای اساسی همگرایی کشورهای اسلامی، مربوط به نخبگان فکری و صاحب‌نظران کشورهای اسلامی است؛ زیرا اگر همفکری نخبگان به نتایج ملموسی برسد، امکان و ظرفیت‌های همگرایی ملت‌های مسلمان نیز افزایش می‌یابد. همگرایی نخبگانی فرآیندی است که طی آن گروهی از نقش‌آفرینان نخبگانی تصمیم می‌گیرند با یکدیگر در سطوح مختلف ملی و فراملی اشتراک مساعی کنند تا بتوانند بر اساس یک سلسله کارکردهای تکنیکی، منافع فردی، جمعی، ملی و فراملی خود را تأمین کنند. رسیدن به این اهداف، با اعطای اقتدار بیشتر به دستگاه تصمیم‌گیرنده جمعی و نیز همکاری نزدیک‌تر میان نخبگانی امکان‌پذیر است. (ر.ک: قوام، ۱۳۹۷، ص ۲۴۹)

گرچه همفکری نخبگانی در طول تاریخ حج به صورت کاملاً طبیعی وجود داشته است، ولی آنچه مسلم است این است که با توجه به وضعیت حاکم بر امروز جهان اسلام و شرایط پیرامونی آن، این مقدار ارتباط و همفکری نخبگانی در حل معضلات جهان اسلام نقش راهبردی ایفا نمی‌کند. اگر رویکرد آینده‌پژوهانه را نیز به این وضعیت بیفزاییم، همگرایی نخبگانی جهان اسلام در دیپلماسی حج، ضرورت دوجندان خود را نمایان خواهد ساخت. با توجه به تأکید مکرر مقام معظم رهبری، حضرت آیه‌الله خامنه‌ای، مبنی بر اینکه حج یک پدیده با ابعاد بین‌المللی است، ضرورت دیپلماسی نخبگانی حج روشن‌تر می‌شود. از این رو باید راهکارهای ارتباط شخصیت‌های جهان اسلام بررسی و عملیاتی گردد و اینجاست که دیپلماسی نخبگانی حج شکل می‌گیرد. نخبگان کشورهای مختلف اسلامی می‌توانند ارتباطات غیر رسمی را در مراسم حج تقویت کنند؛ نظریه‌های کاربردی در خصوص مسائل اساسی، از قبیل مسئله فلسطین، الگوی حکومتی اسلام، مردم سالاری دینی، مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم و استکبار را ارائه دهند. ما باید با تلفیق آرمان‌گرایی و واقع‌گرایی موجود، به راهکارهای عملیاتی دست پیدا کنیم و برنامه‌های جامع متناسب با

ظرفیت نخبگانی و هماهنگی با واقعیت‌ها را تنظیم و تدوین کنیم. آنچه در این زمینه اهمیت دارد، دریافت واقع‌بینانه خلأها و ضرورت‌ها بدون دخالت دادن گرایش‌های سیاسی و سلیقه‌های گروهی از سوی نخبگان فکری است. دستیابی به این هدف در گرو وحدت نظر در منشور وحدت مسلمانان و نزدیک ساختن دیدگاه‌های نخبگان در مسئله همگرایی ملت‌های مسلمان است.

نیروی انسانی تربیت یافته در جامعة المصطفی (ع) بستر بسیار مناسبی را برای تحقق بخشیدن به دیپلماسی نخبگانی در طول مراسم حج و دیپلماسی گفتمانی پس از مراسم حج فراهم ساخته است. جامعة المصطفی (ع) برای تربیت نیروی انسانی کارآمد، دستاوردهای ارزشمند و قابل توجهی به دست آورده است؛ آمار چند ده هزار دانش‌آموختگان و فارغ‌التحصیلان جامعة المصطفی (ع)، بیانگر رشد مناسب این نهاد است.

جامعة المصطفی (ع) دانش‌آموختگان فراوانی در اقصی نقاط عالم دارد که بسیاری از آنان از توانمندی‌ها و ظرفیت‌های بالایی برخوردار شده‌اند که این امر فرصت طلایی و امکان استثنایی در اختیار مدیریت دیپلماسی حج قرار داده است تا از این طریق بتوان گام‌های بلندی در تعمیق راهبردی انقلاب اسلامی و نهادینه‌سازی جهانی ارزش‌های آن برداشت.

امروزه کمتر کشور پرجمعیتی در دنیا وجود دارد که دانش‌آموختگان و دانش‌پژوهان جامعة المصطفی (ع) در آن حضور نداشته باشند؛ بسیاری از آنان انسان‌های مؤثری در چرخه علمی و فرهنگی کشور خودشان هستند و تأثیر مثبت اجتماعی شایسته‌ای برای جامعه خودشان دارند؛ به طوری که مسئولان آن کشورها اذعان دارند دانش‌آموختگان جامعة المصطفی (ع) شخصیت‌های معتدل و متین و سازگار با فضای اجتماعی کشورشان هستند. درصد بالایی از فارغ‌التحصیلان جامعة المصطفی (ع) در عرصه‌های فرهنگی و تربیتی درخشانده‌اند و در کشور خودشان پناهگاه فکری و عاطفی مردم شده‌اند و این مرجعیت فکری و عاطفی، هم بیانگر موفقیت جامعة المصطفی (ع) است و هم سرمایه عظیم ظرفیت گران‌بایستی برای پیشبرد آرمان و اهداف دیپلماسی حج است.

۵. خنثاسازی حربه ایران‌هراسی و شیعه‌ستیزی

یکی از حربه‌های قدرت‌های استکباری در طول تاریخ، ایجاد اختلاف میان دیگران است تا از این طریق قدرت و توان رقیب را خنثا ساخته و زمینه قدرت‌طلبی و نفوذ و تسلط خود را فراهم سازند. امروزه دنیای استکبار و غرب با حجمه‌ها و تبلیغات سیاسی علیه ملت‌های مسلمان برنامه‌ریزی و فعالیت می‌کند. جهان اسلام، گرفتار توطئه‌های پیچیده‌ای است که هدف همه آنها، دامن زدن به اختلافات بین مسلمانان است. حج، ظرفیت خنثا کننده توطئه‌های دشمنان بر ضد اسلام و مسلمانان را درون خود دارد؛ چراکه حج درست و کامل می‌تواند به وسیله نزدیک کردن دل‌ها و تبادل آگاهی‌ها و افشای توطئه‌ها، خطرناک‌ترین توطئه‌های دشمن علیه اسلام و مسلمانان را خنثا کند. امروز دشمن اسلام، یعنی سردمداران استکبار و صهیونیسم، تفرقه‌افکنی میان مسلمین و غوغاگری در عرصه تبلیغات را علیه هر کشور و دولت و جمعیتی که از بیداری اسلامی و حاکمیت قرآن دم زند و داعیه عزت مسلمین را داشته باشد، مهم‌ترین کار خود می‌داند؛ زیرا اگر بتواند بخش‌های فعال و پرتحرک امت اسلامی را از دیگر بخش‌های این امت جدا کند، مطمئن خواهد شد که در برابر خود پیکر عظیم و یکپارچه امت را نخواهد دید و نقشه‌های خباثت‌آلودش درباره امت اسلامی را بی‌دردسر پیش خواهد برد. (خامنه‌ای، ۱۳۷۴، پیام به حجاج)

پس از واقعه یازده سپتامبر داعش را به وجود آوردند تا اسلام‌هراسی را به اوج خود برسانند، ولی پس از نابودی داعش و خنثاشدن این فتنه بزرگ، موضوع ایران‌هراسی و شیعه‌ستیزی را با شدت بیشتری در دستور کار قرار دادند و کاملاً طبیعی است که این دشمنی‌ها در آینده نیز به دلیل خنثا ساختن توان کشورهای اسلامی و هدر دادن انرژی ملت‌های جهان اسلام با اشکال مختلف ادامه خواهد داشت و شدت خواهد گرفت. در این میان به دلیل برخی زمینه‌های سیاسی و مذهبی، ایران‌هراسی و شیعه‌ستیزی به یک حربه کارساز برای مستکبران و معاندان تبدیل شده است. رسانه‌های جبهه استکبار همواره

تلاش می‌کنند از شیعه و جمهوری اسلامی ایران واقعیتی وارونه نشان دهند؛ این در حالی است که وقتی شخصیت‌های علمی و سیاسی از کشورهای مختلف جهان به ایران اسلامی سفر می‌کنند و از آنها درباره وضعیت ایران سؤال می‌شود، اذعان می‌دارند که واقعیت ایران با آنچه در رسانه‌های جهان ترسیم و تصویر می‌شود، فاصله زیادی دارد.

امروز جمهوری اسلامی ایران را به گسترش و توسعه مکتب تشیع متهم می‌کنند و این در حالی است که جمهوری اسلامی ایران از فلسطین، لبنان و کشورهای دیگر حمایت می‌کند. آیا ایران شرط گذاشته که مردم فلسطین باید شیعه شوند تا از آنها حمایت کند؟! ما معتقدیم مردم فلسطین و لبنان و کشورهای دیگر فارغ از اهل سنت بودن، مسلمان هستند. لذا وظیفه ما حمایت از آنهاست. در چند سال اخیر در فتنه داعش، شیعیان ایرانی، عراقی، لبنانی، افغانستانی، پاکستانی و... در شهرها و روستاها و مناطق اهل سنت در عراق و سوریه جانانه دفاع کردند و هزاران نفر شهید دادند؛ بدون اینکه هیچ‌گونه چشمداشت مالی و مذهبی داشته باشند.

در چنین شرایطی، باید ضمن داشتن چشم‌انداز روشن و با برنامه‌های هدفمند برای مقابله با این هجمه‌ها، با عمل اسلامی ماهیت واقعی خود را به خوبی به دنیا نشان دهیم و دقیقاً همین جاست که دیپلماسی حج نقش‌آفرینی می‌کند و در خنثاسازی توطئه دشمنان کارآمدی خود را به رخ می‌کشد. باید با بهره‌برداری درست از ظرفیت دیپلماسی حج، با حضور در صحنه تبلیغات صحیح و نیز مهم‌تر از آن با برخورد شایسته این فضا را بشکنیم که موسم حج فرصت بسیار مناسبی برای تحقق این مهم است که حجاج ایرانی و شیعی باید با عمل خود در این جهت نقش‌آفرینی کنند. معاشرت برادرانه زائران ایرانی با دیگر حجاج، حضور در نمازهای جماعت مسجدالحرام و مسجدالنبی، تلاوت کلام‌الله مجید توسط قاریان برجسته ایرانی در این مساجد، اهتمام به مسائل کلان جهان اسلام، مانند مسئله فلسطین و...، محورهای شایسته‌ای برای تحریک

دیپلماسی عمومی حج است. بنابراین اگرچه استکبار و آمریکا می‌کوشد ملت‌ها را با «ایران‌هراسی»، «اسلام‌هراسی» و «شیعه‌هراسی» گمراه کند، ولی ملت‌ها ذاتاً با ایران اسلامی دشمنی ندارند و هر جا حقیقت روشن شود، از آن پشتیبانی می‌کنند؛ (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۷) چراکه دنیای امروز و افکار عمومی تشنه حقایق و احکام نورانی اسلام است (ر.ک: خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰، ص ۳۱۱) و از آنجایی که عرصه جهانی، عرصه تنوع گفتمانی است و برای آنکه حرفی برای گفتن داشته باشیم باید گفتمان‌های دیگر را هم بشناسیم و کنشگر فعال باشیم. پس یکی از بهترین روش‌ها و کارآمدترین و کم‌هزینه‌ترین شیوه‌ها برای خنثاسازی ایران‌هراسی در سطح بین‌الملل، بهره‌برداری از گفتمان‌سازی دیپلماسی حج متناسب با سه سطح و سه مقیاس «مخاطب داخلی (مخاطب ایرانی و مخاطب شیعی غیر ایرانی)»، «مخاطب در کشورهای اسلامی» و «مخاطب در سطح بین‌الملل» است.

نتیجه‌گیری

الگوی تشریعی فریضه حج به گونه‌ای است که حج را از ظرفیتی بی‌بدیل با کارکردهای گسترده و متنوع برخوردار ساخته و مجموعه‌ای از منافع مادی و معنوی را برای آحاد امت و جامعه اسلامی فراهم کرده است. ولی دستیابی به مجموعه برکات یادشده در گرو تحقق اهداف حج و کاربست الزامات آن است و اینجاست که دیپلماسی حج و کارکردهای آن رخ‌نمایی می‌کند.

تجربه دیپلماسی حج در چهار دهه گذشته و واکاوی موفقیت‌ها و ناکامی‌های موجود در این عرصه، ما را به ضرورت ترسیم چشم‌انداز در این زمینه رهنمون می‌سازد و به کاربست رویکرد آینده‌پژوهی در دیپلماسی حج و می‌دارد. آینده‌پژوهی فاصله میان وضعیت موجود و وضعیت مطلوب را نمایان ساخته و با تأکید بر نیازسنجی و اولویت‌شناسی، راهکارهای نتیجه‌بخش در راستای دستیابی به نقطه مطلوب را ترسیم می‌کند. بنابراین تصویرسازی

واقع‌بینانه از آینده دیپلماسی حج و روشمند کردن اقدامات به تناسب نیازها و اولویت‌های آینده، امری بایسته و ضروری است.

مهندسی دیپلماسی حج متناسب با رویکرد آینده‌پژوهانه و همسو با بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، علاوه بر ضرورت واکاوی عملکرد گام اول، بایسته‌هایی را می‌طلبد که بصیرت‌افزایی نسبت دیپلماسی حج، همگرایی نخبگانی، برنامه‌ریزی در راستای خنثاسازی حربه ایران‌هراسی و شیعه‌ستیزی و... از جمله آنهاست. در این میان بهره‌جستن از ظرفیت نیروی انسانی تربیت‌شده در جامعة المصطفی، که در سطح بین‌الملل حضور دارند، فرصت بی‌بدیلی در اختیار قرار داده است.

گفتمان‌سازی نسبت به ضرورت و کارکرد دیپلماسی حج در سطوح مختلف مردمی، نخبگانی، کارگزاران و... به معنای تبدیل شدن آنها به دغدغه عمومی در فکر و اندیشه مخاطب مسلمان است؛ به طوری که با تبیین منطقی، عالمانه و به دور از افراط و تفریط و با استفاده از ابزارهای گفتمان‌ساز، در سبک زیست انسانی آنها تبلور یافته و در زیرساخت‌های اجتماعی آنها نفوذ کرده و در سراسر حیات اجتماعی آنها جریان یابد. این فرآیند را می‌توان دیپلماسی گفتمانی حج نام نهاد که به دنبال توسعه و تعمیق دیپلماسی در حج است.

منابع

* قرآن کریم

۱. آصفی، حمیدرضا، (۱۳۸۹ش)، تازه‌ترین گفتگوی رسانه‌ای، ایران بالکان.
۲. آلاپوش، علی و توتونچیان، علیرضا، (۱۳۷۲)، دیپلمات و دیپلماسی، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۴ق)، تحف العقول، قم، چاپ دوم.
۴. اسلاتر، ریچارد و همکاران، (۱۳۸۶ش)، دانش‌واژه آینده‌پژوهی، ترجمه: عبدالمجید کرامت‌زاده و همکاران، تهران، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، چاپ اول.
۵. بشیر، حسن، (۱۳۹۵)، دیپلماسی گفتمانی تعامل سیاست، فرهنگ و ارتباطات، تهران، دانشگاه امام

صادق‌الله

۶. بل، وندل، (۱۳۹۲ش)، مبانی آینده‌پژوهی، ترجمه: مصطفی تقوی و محسن محقق، تهران، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
۷. تسخیری، محمدعلی، (۱۳۹۲ش)، رسالت ما، تقرب در اندیشه‌ها و وحدت در عمل، چاپ اول، انتشارات مجمع جهانی تقرب مذاهب اسلامی، چاپ اول.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعة، قم، چاپ اول.
۹. حلوانی، حسین بن محمد، (۱۴۰۸ق)، نزهة الناظر و تنبيه الخاطر، قم، چاپ اول.
۱۰. خمینی، سیدروح‌الله، (۱۳۷۸ش)، صحیفه امام، مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، چاپ اول.
۱۱. _____، (۱۳۶۹ش)، صحیفه نور، سروش، چاپ اول.
۱۲. سلیمی، اصغر، (۱۳۸۳ش)، «گفتمان در اندیشه فوکو»، کیهان فرهنگی، ش ۲۱۹، تهران، مؤسسه‌ی کیهان.
۱۳. شیخ صدوق، محمد بن علی،

«گفتگو با امیر الحاج جمهوری اسلامی

ایران»، فصلنامه میقات حج، ش ۱۰۰.

۲۱. قوام، سیدعلی، (۱۳۹۷ش)،

اصول سیاست خارجی و سیاست

بین الملل، سازمان مطالعه و تدوین

کتاب علوم انسانی دانشگاه‌ها

(سمت)، چاپ بیست و سوم.

۲۲. کراچکی، محمد بن علی، (۱۴۱۰ق)،

کنز الفوائد، قم، چاپ اول.

۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق)،

الکافی، تهران، چاپ چهارم.

۲۴. مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۳ق)، بحار

الأنوار، بیروت، چاپ دوم.

۲۵. محمدی محسن و محمدهادی

فلاح‌زاده، (۱۳۹۲ش)، ظرفیت‌های

حج در تحقق بیداری اسلامی،

مطالعات انقلاب اسلامی، تابستان

۱۳۹۲ ش ۳۳.

۲۶. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم

اسلامی، نرم افزار جامع الاحادیث.

۲۷. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم

اسلامی، نرم‌افزار جامع التفاسیر.

۲۸. مک‌دانل، دایان، (۱۳۷۷ش)،

مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمان تا

پایان ۱۹۶۰، ترجمه حسین علی

(۱۳۷۸ق)، عیون أخبار الرضا علیه السلام، چاپ

اول، تهران.

۱۴. _____، (۱۴۰۳ق)، معانی

الأخبار، قم، چاپ اول.

۱۵. شیلتون، پاول و کریستینا شفنو،

(۱۳۷۷ش)، گفتمان و سیاست،

ترجمه مصطفی یونسی، گفتمان

ش ۲، پاییز.

۱۶. صالحی امیری، رضا و سعید محمدی،

(۱۳۸۹)، دیپلماسی فرهنگی، تهران،

نشر ققنوس، چاپ اول.

۱۷. صباغیان، علی و عباس سروستانی،

(۱۳۹۴)، «حج و قدرت نرم

جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه

رهیافت انقلاب اسلامی، ش ۵۱،

زمستان ۱۳۹۴.

۱۸. عضدانلو، حمید، (۱۳۷۵ش)،

«درآمدی برگفتمان یا گفتمانی درباره

گفتمان»، اطلاعات سیاسی -

اقتصادی، ش ۱۰۳-۱۰۴.

۱۹. فلیپ، مارک، «میشل فوکو»،

(۱۳۸۱ش)، ترجمه یعقوب

موسوی، فصلنامه سیاسی -

اجتماعی گفتمان، ش ۵.

۲۰. قاضی عسکر، سیدعلی، (۱۳۹۵)،

نوذری، فصلنامه سیاسی اجتماعی

گفتمان، ش ۲.

۲۹. ملکی فر، عقیل و همکاران،

(۱۳۸۵ش)، الفبای آینده پژوهی

(علم و هنر کشف آینده و شکل

بخشیدن به دنیای مطلوب فردا)،

تهران، انتشارات کرانه علم.

۳۰. میرفخرایی، تزا، (۱۳۸۳ش)، فرایند

تحلیل گفتمان، تهران، مرکز

مطالعات و تحقیقات رسانه ها.

۳۱. نویمان، فرانتس، (۱۳۷۳ش)، آزادی و

قدرت و قانون، گردآوری و پیشگفتار

از هربرت مارکوزه، ترجمه عزت الله

فولادوند، تهران، خوارزمی، چاپ اول.

۳۲. پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و

نشر آثار حضرت آیت الله العظمی

خامنه ای (www.khamenei.ir)